

ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՒ ԲԽՄԱՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԵՎ ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հունիսի 29-ին Սբ. Պետրոսի Տաճարում, Բարդուղիմեոս I Տիեզերական Պատրիարքի ներկայությամբ, Հովհաննես-Պողոս II Սրբազան Քահայանապետն իր քարոզում ցանկություն հայտնեց, որ պարզաբանվի Հավատո Հանգանակի ծիսական լատիներեն թարգմանության ետևում կանգնած *Filioque*-ի ավանդական վարդապետությունը, որպեսզի կարելի լինի ցույց տալ նրա կատարյալ համապատասխանությունը այն քանին, որը 381 թ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած Տիեզերաժողովը դավանում էր իր Հանգանակում՝ Հորը իբրև ամբողջ Երրորդության աղբյուր ու Որդու և Սուրբ Հոգու միակ սկիզբ:

Պարզաբանությունը, որը ցանկացել էր տեսնել Սրբազան Քահանայապետը, ստորև հրատարակված է Քրիստոնեական Միության Աջակցության Պապական խորհրդի (Pontifical Council for Promoting Christian Unity) կողմից: Նրա նպատակը՝ միացյալ միջազգային Կոմիտեի (Joint International Commission) կողմից Հռոմեա-Կաթոլիկ և Ուղղափառ Եկեղեցիների միջև սկսած տրամախոսությանը նպաստելն էր:

Իր առաջին զեկույցում՝ «Եկեղեցու ու Հաղորդության խորհուրդը Սուրբ Երրորդության խորհրդի լույսի ներքո», Հռոմեա-Կաթոլիկ և Ուղղափառ Եկեղեցիների միջև աստվածաբանական տրամախոսությամբ զբաղվող միացյալ միջազգային Կոմիտեն հաստատելով 1982 թ. հուլիսի 6-ին Մյունխենում ձեռք բերված համաձայնությունը, հիշեցրեց Սուրբ Հոգու հավիտենական բխման խնդրի առնչությամբ երկու Եկեղեցիների միջև գոյություն ունեցող դարավոր տարածայնությունների մասին: Տակավին ի վիճակի չլինելով քուն խնդրո առարկան քննարկել տրամախոսության առաջին փուլում՝ Կոմիտեն հայտարարեց. «Առժամանակ մտադիր չլինելով լուծել Արևելքի ու Արևմտքի միջև Որդու և Հոգու՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած առնչության խնդրի կապակցությամբ առաջացած տարածայնությունները, մենք արդեն հիմա կարող ենք ասել, որ Հորից՝ (Հովհ. Ժե 26) իբրև Երրորդության միակ աղբյուրից բխող Հոգին դարձավ մեր որդեգրության Հոգին (Հռոմ. Ը 15), քանզի Նա նաև Որդու Հոգին է (Փաղ. Դ 6), որը հաղորդակցվում է մեզ հետ (նախևառաջ Հաղորդությամբ) այն Որդու միջոցով, Որի վրա Նա հանգչում է ժամանակի և հավիտենականության մեջ (Հովհ. Ա 32)» (Քրիստոնեական միության աջակցության Քարտուղարության լրատվական ծառայություն /*Servise d'information*/, № 49, էջ 116, I, 6):

Կաթոլիկ Եկեղեցին ընդունում է 381 թ. Կ. Պոլսի Տիեզերական ժողովում հունարեն դավանված Հավատո Հանգանակի ընդհանրական, տիեզերական, կանոնական ու անվիճարկելի հեղինակությունը՝ իբրև Եկեղեցու և համայն քրիստոնյաների միասնական հավատքի արտահայտություն: Քրիստոնեական և ոչ մի դավանություն իրեն հատուկ ծիսական ավանդությամբ չի կարող

մերժել հավատքի այս արտահայտությունը, որն ուսուցանել և դավանել է անբաժան եկեղեցին:

Այդ հավատո Յանգանակը, հիմնվելով Յովհ. Ժե 26-ի վրա, դավանում է Յոգուն «*τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον*» (« որ ելնում է Յորից»): Միայն Յայրն է երրորդության մնացյալ երկու Անձերի անսկիզբ սկիզբը (*ἀρχὴ ἄναρχος*), Որդու և Սուրբ Յոգու միակ աղբյուրը (πηγὴ): Այդ իսկ պատճառով Սուրբ Յոգին ի սկզբանե իսկությամբ և անմիջականորեն¹ բխում է միայն Յորից (*ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς*):

Եկեղեցու Յույն Յայրերը և ամբողջ քրիստոնյա Արևելքն այստեղ խոսում են «Յոր միապետության» մասին. արևմտյան ավանդությունը նույնպես. Սբ. Օգոստինոսի հետևողությամբ, դավանում է, որ Սուրբ Յոգին *principaliter*, այսինքն՝ ի սկզբանե բխում է Յորից /*De Trinitate*, XV, 25, 47, P.L. 42, 1094-1095/: Ուստի, այս իմաստով երկու ավանդություններն էլ ընդունում են, որ «Յոր միապետությունը» համարվում է Որդու և Սուրբ Յոգու միակ սկիզբը (*principium*) կամ երրորդութենական (Трoичнoстѣ, Trinitarian) Պատճառը (Ալեկ):

Միայն Յորից՝ իբրև երրորդության միակ սկզբից, Սուրբ Յոգու այսպիսի առաջացումը հունական ավանդության մեջ կապաղովկյան հայրերի հետևողությամբ անվանվեց *ἐκπόρευσις* («բխողություն»): Իրապես, Սբ. Գրիգոր Նազիանզացին՝ Աստվածաբանը, նկարագրում է Սուրբ Յոգու բխումը Յորից հենց *ἐκπόρευσις* եզրով, որը՝ նա տարբերում է Որդուն և Սուրբ Յոգուն ընդհանուր (τὸ *προϊέναι*) («առաջացում») բառից. «Յոգին ճշմարտապես Յոգի է՝ Յորից առաջացող (*προϊόν*), ոչ թե որդիաբար, քանի որ այստեղ չկա ծնունդ, այլ՝ *ἐκπόρευσις-ով*» (Զրույց 38, 12, *Sources Chrétiennes* 358, p. 175): Նույնիսկ եթե Սբ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացուն երբեմն առիթ է ներկայանում զգտագործելու *ἐκπορεύεσθαι* բայը Որդու՝ Յորից ելնելու մասին խոսելիս, այնուամենայնիվ, նա երբեք այն չի զգտագործում Յոգու՝ Որդու հանդեպ ունեցած առնչության մասին խոսելիս (Զմմտ. Յովհանու Ավետարանի մեկնության հետ X, 2, P.G. 74, 910 D; Ep. 55, P.G. 77, 316 D): Սբ. Կյուրեղի մոտ ևս *ἐκπόρευσις* եզրը, ի տարբերություն «առաջանալ» (*προϊέναι*) եզրի, միայն կարող է նշանակել Յոգուն՝ երրորդության անսկիզբ սկզբի՝ Յոր հետ կապող բխողության առնչությունը:

Այդ իսկ պատճառով ուղղափառ Արևելքը միշտ մերժել է *τὸ ἐκ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον* բանաձևը. Կաթոլիկ եկեղեցին նույնպես դեմ էր *καὶ τοῦ Υἱοῦ* բառերի ավելադրությանը Նիկիո-Պոլսյան Յավատո Յանգանակի հունարեն տեքստի *ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον* բանաձևին՝ անգամ լատինների պատարագում դրա գործածության պարագային:

Ընդ սմին, ուղղափառ Արևելքը բնավ չի մերժում Յորից առաջանալուց՝ Որդու և Սուրբ Յոգու միջև եղած հավիտենական առնչությունը: Մակեդոնի հարցին, թե «ի՞նչ է պակասում Սուրբ Յոգուն՝ Որդի լինելու համար, քանի որ

¹ Այս բառերն զգտագործում է Սբ. Թովմա Աքվինացին իր «Դամառոտություն Աստվածաբանության» երկում Ia, q. 36, a. 3, 1um et 2um.

Ֆ Հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ Հայոց եկեղեցին Տիեզերական է ճանաչում միայն Նիկիայի, Կ. Պոլսի և Եփեսոսի Առաջ ժողովները (խմբ.):

որ Սուրբ Դոգին ունի Որդու նույն Աստվածայն բնությունը՝ կասկածի չենթարկելով Դոր միապետությունը:

Ստորև ներկայացնում ենք Filioque-ի վավերական դավանաբանական հիմաստը, որը Երրորդության հավատքի հիման վրա դավանվել է 4. Պոլսի II Տիեզերաժողովի Դանգանակում: Այս հեղինակավոր մեկնաբանությունը մենք տալիս ենք քաջ գիտակցելով, որ մարդկայն լեզուն ի վիճակի չէ համարժեքոթեմ արտահայտելու Սուրբ Երրորդության՝ Միակ Աստծո անձառեղի խորհուրդը, որն «ի վեր է քան զամենայն միտս և զբանս»:

...

Կաթոլիկ եկեղեցին Filioque-ն մեկնում է Սուրբ Դոգու հավիտենական բխման, հավատքի խոստովանության ընդհանրական, տիեզերական, համապարտադիր և անառարկելի հեղինակության լույսի ներքո, ինչպես այն իր Դանգանակում սահմանում է 381 թ. 4. Պոլսի Տիեզերական ժողովը: Այդ Դանգանակը Դոմին հայտնի դարձավ և ընդունվեց միայն 451 թ. Քաղկեդոնի Տիեզերական ժողովի կապակցությամբ: Սինչ այդ, հիմնվելով նախորդ լատին աստվածաբանական ավանդության վրա, Արևմտյան եկեղեցու այնպիսի հայրեր, ինչպիսիք էին Սբ. Դլարիոսը, Սբ. Ամբրոսիոսը, Սբ. Օգոստինոսը և Սբ. Լևոն Սեծը, դավանում էին, որ Սուրբ Դոգին ի հավիտենից առաջանում է (*procedit*) Դորից և Որդուց²:

² Տերտուլիանոսն էր, որ, հիմնվելով Դորից Որդուն և Որդվով Սուրբ Դոգուն անցնող ելուստնական հարաբերակցության վրա, լատինական ավանդության մեջ հիմք դրեց Երրորդության աստվածաբանությանը. « Քրիստոս Դոգու մասին ասում է. «Իմից պիտի առնի» (Դովի. ԺԶ 14), ինչպես ինքն է վերցնում Դորից: Այսպես, Դորից Որդուն, Որդուց էլ Պառակշտին անցնող կապը հանգեցնում է նրան, որ երեքը հաջորդաբար առաջանում են մեկը մյուսից: Նրանք կազմում են մեկ (սոստ), բայց ոչ մեկ Աճծ (սոսս)՝ սուբստանցիայի միության, և ոչ թե թվային միակության պատճառով» (*Adv. Praxean. XXV, 1-2*): Երրորդության աստիճանակարգի համաձայն, աստվածային ելության այս հաղորդակցումը նա նկարագրում է «առաջանալ» (*procedere*) բայով (*ibid.*, VII, 8): Նմանօրինակ աստվածաբանական կոնցեպցիա է շարադրվում նաև Սբ. Դիլարիոս Պիկտացու կողմից, որը դիմում է Դորը. «Որպեսզի ես կարողանամ Միածին Որդվով ձեռք բերել Ձեզնից առաջացող Դոգին» (*De Trinitate, XII, P.L. 10, 471*): Նա նշում է. «Եթե մեկը կարծում է, թե ինչ որ տարբերություն կա Որդուց վերցնելու (Դովի. ԺԶ 15) և Դորից առաջանալու (*procedere*) (Դովի. ԺԵ 26) միջև, ապա Որդուց վերցնելը և Դորից վերցնելը, անկասկած, միևնույն բանն է» (*ibid.* VIII, 20, P.L. 10, 251 A): Այս առումով, այսինքն՝ առաջացման միջոցով, աստվածային հաղորդակցման մասին խոսելիս, Սբ. Ամբրոսիոս Մեդիոլանացին առաջին անգամ բանաձևում է Filioque-ն. «Երբ Սուրբ Դոգին առաջանում է (*procedit*) Դորից և Որդուց, նա չի զատվում Դորից, չի զատվում նաև Որդուց» (*De Spiritu Sancto I, 11, 120, P.L. 16, 733 A-762 D*): Սուրբ Օգոստինոսը զարգացնելով Filioque-ի աստվածաբանությունը, Երրորդության համազոտ հարաբերակցության մեջ՝ Դոր միապետությունը պաշտպանելու համար, այնուամենայնիվ, նախազգուշական քայլերի է դիմում. «Սուրբ Դոգին ի սկզբանե (*principaliter*) բխում է Դորից և ժամանակից դուրս ինքն իրեն ընծայաբերելով Որդուն՝

Ինչպես լատիներեն Աստվածաշնչում (Վուլգատա և մախորդ լատիներեն քարգմանությունները) Գովհ. ժե 26-ի παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται քարգմանվել է «quī a Patre procedit», այնպես էլ Նիկիո-Պոլսյան Գավատո Գանգանակի լատիներեն քարգմանության մեջ էկ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον քարգմանվել է՝ «ex Patre procedentem» (Mansi VII, 112 B): Այսպիսով, Սուրբ Գոգու բխման խնդրում արևելյան աստվածաբանության «բխման» ἐκπορευοίς և լատինական աստվածաբանության «առաջացման» processio միջև ստեղծվեց թվացյալ հավասարազորություն:

Գունարեն ἐκπορευοίς բառը նշանակում է բխում միայն Գորից՝ իբրև Երրորդության ամսկիզբ սկզբից: Մինչդեռ լատիներեն processio-ն ավելի լայն եզր է, որը նշանակում է Աստվածային համագոյության հաղորդակցում Գորից Որդուն և Գորից ու Որդուց և Որդվով Սուրբ Գոգուն³: Լատիները դավանելով Սուրբ Գոգուն «ex Patre procedentem», ականայից նրա տակ ենթադրում էին Filioque-ի կոնցեպցիան, որը հետագայում պարզորոշ կերպով մշակվեց Գավատո Գանգանակի նրանց ծիսական քարգմանության մեջ:

Արևմուտքում, V դարից սկսած, Երրորդության համագոյությունը հաստատելու համար, Filioque-ի վարդապետությունը դավանվել է Quiaomque (կամ «Աթանասյան», DS 75) Գանգանակում, ապա 589-693 թթ. միջև ընկած Թոլեդոյի և վեստգոթյան իսպանիայի ժողովներում (DS 470, 485, 490, 527,

Գոր և Որդու հարաբերակցությունից (communiter)» (De Trinitate XV, 25, 47, P.L. 42, 1095) ; Աբ. Լևոն (Sermo LXXC, 3, P.L. 54, 402; Sermo LXXVI, 2, ibid. 404) :

- ³ Առաջինը Տերտուլիանոսն օգտագործեց procedere («առաջանալ») բայը և՛ Բանի, և՛ Գոգու վերաբերման իմաստով, քանի որ Նրանք Գորից են ստանում աստվածությունը. «Բանը ինչ-որ դատարկ և ունայն բանից չի առաջացել: Նա՛ մույն [աստվածային] սուբստանցիայից առաջացածն (processit) ու այսքան [արարչական] սուբստանցիաներ ստեղծողը՝ զուրկ չէ սուբստանցիայից » (Adv. Praxean, VIII, 6) : Աբ. Ամբրոսիոսին հետևելով՝ Աբ. Օգոստինոսն ընդունում է առաջացման այս ավելի լայն կոնցեպցիան. «Իրականում, ամեն առաջացող չէ, որ ծնվում է, մույնիսկ եթե ամեն ծնվող առաջանում է» (Contra Maximinum, II, 14, P.L. 42, 770): Բավականին ուշ Աբ. Թովմա Աբվինացին նշում է, որ «աստվածային բնությունը հաղորդվում է յուրաքանչյուր բխողությամբ, որն ուղղված չէ ad extra (Summa Theologica, I a, q. 27, a. 3, 2 սո): Նրա, ինչպես նաև Որդու և Գոգու կապակցությամբ առաջացման մասին խոսող ամբողջ լատինական աստվածաբանության համար «Ծնունդը առաջացում է, որն Աստվածային Անձին դարձնում է Աստվածային բնության տիրապետող» (ibid., I a, q. 43, a. 2.c.), քանզի «Որդին Աստված չինելու համար, հավիտենաբար առաջանում է» (ibid.): Նմանապես, նա հաստատում է, որ « Սուրբ Գոգին իր առաջացման միջոցով ձեռք է բերում Գոր, հետևաբար հավասար կերպով նաև Որդու բնությունը» (ibid., I a, q. 43, a. 2, c) : «Առաջացմանը վերաբերող բոլոր բառերից ամենից ընդհանուրը processio-ն է: Մենք գործածում ենք այն ցանկացած առաջացման մասին խոսելիս. օրինակ՝ ասվում է, որ ուղիղ գիծը ելնում է (exordit) (procedit) կետից, ճառագայթը բխում է (procedit) արեգակից, իսկ գետը՝ իր ակունքից, մույնպես և մնացյալ պարագաներում: Այսպիսով, եթե թույլատրվում է առաջացում նշանակող այս կամ այն բառի գործածությունը, ապա կարելի է եզրակացնել, որ Սուրբ Գոգին առաջանում է (procedit) Որդուց» (ibid., I a, q. 36, a. 2, c):

568): Չմայած որ այդ ժողովները, հավանաբար, չներառեցին Filioque-ն Սիկիո-Պոլսյան Հավատո Հանգանակի մեջ, այդուհանդերձ այս ուսմունքը հստակորեն նկատվում է VIII դարի վերջից, ինչպես այդ մասին վկայում են 796 թ. Ավիլա-Ֆոիոլիում (Mansi XIII, 836 D և հաջ.) և 809 թ. Աախենում (Mansi XIV, 17) գումարված ժողովները: IX դարում, ի հակակշիռ Կարլոս Մեծի՝ Արևելքի հետ միության պահպանմամբ մտահոգված Լևոն III-ը դիմադրություն ցույց տվեց Հանգանակի մեկնաբանության այսպիսի զարգացմանը, որը միաժամանակ պահպանելով Filioque-ում ամփոփված ճշմարտությունը, արդեն ինքնաբերաբար տարածվել էր Արևմուտքում: Օխսկան լատիներեն Հանգանակի թարգմանության մեջ Հռոմն այն թույլատրեց միայն 1014 թ.:

Հայրաբանական դարաշրջանում, սկսած Աբ. Աթանասից, մեծանշան աստվածաբանություն էր զարգանում նաև Ալեքսանդրիայում: Ինչպես լատիներեն ավանդության մեջ, այն օգտվում էր առաջացման (προϊέναι) ավելի ընդհանուր հասկացությամբ, որը նշանակում էր՝ Հորից և Որդուց՝ Նրանց համագոյական հարաբերակցությունից Աստվածության հաղորդակցում Աուրբ Հոգուն, «Հոգին առաջանում է (προέσι) Հորից և Որդուց, պարզ է, որ Նա Աստվածային էությունից է՝ առաջանալով (προϊόν) էութենաբար (οὐνσιόδω)՝ Նրանում և Նրանից» (Աբ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Thesaurus, P.G. 75, 585 A)⁴:

VII դարում բյուզանդացիները ընդվզեցին՝ Աուրբ Հոգու առաջացմանը վերաբերյալ խոսքերում, Filioque-ն պարունակող պապական հավատքի խոստովանությունից, որը նրանք սխալմամբ թարգմանում էին ἑκπόρευσε (բառով: Այնժամ Աբ. Մաքսիմիանոս խոստովանողը Հոգու հավիտենական բխման վերաբերյալ Հռոմից՝ միանգամից երկու կապադովկյան և լատինա-աղեքսանդրյան մոտեցումները ներկայացնող մի նամակ գրեց, Հայրը Որդու և Հոգու միակ անսկիզբ սկիզբն է (հունարեն «պատճառ», αἰτία): Հայրն ու Որդին այդ նույն Հոգու առաջացման (τὸ προϊέναι) համագո աղբյուրն են: «Բխման խնդրի կապակցությամբ նրանք (հռոմեացիները) դիմեցին լատին հայրերի վկայություններին և բացի այդ, քնականաբար, Աբ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու՝ Հովհաննու Ավետարանի մեկնությանը: Հիմնվելով դրանց վրա, նրանք ցույց տվեցին, որ Որդուն Հոգու Պատճառ (Αἰτία) չեն համարում, քանզի գիտեն, որ Հայրն է Որդու և Հոգու միակ պատճառը՝ Սեկինը ծննդյամբ, Սյուսինը՝ բխմամբ (ἑκπόρευσε), այլ միայն՝ որ Հոգին Որդվով է առաջանում (προϊέναι), այդպիսով էության միակությունն ու անալյալությունը ցույց տալու համար» (Թուրք առ Մարինիոս Կիպրացի, P.G. 91, 136 A-B): Ըստ Հռոմի միտքն

⁴ Այստեղ Կյուրեղը վկայում է երրորդության վարդապետության մասին, որն ընդհանուր դարձավ ամբողջ Ալեքսանդրյան դպրոցի համար Աբ. Աթանասից հետո, որը գրում է. «Ինչպես Որդին է ասում, թե այն ամենը, ինչ ունի Հայրն, Իմն է (Հովհ. ԺԶ 15)», այնպես էլ մենք համարում ենք, որ Որդվով այդ ամենը կա նաև Հոգու մոտ» (Թուրք առ Սրապիոն, III, 1, 33, P.G. 26, 625 B): Աբ. Եպիփան Սալամինացին (Ancoratus, VIII, P.G. 43, 28, C) և Դիոնիս Կույրը (Ճառ Աուրբ Հոգու մասին, CLIII, P.G. 34, 1064 A) նույն ἑκ նախդրի օգնությամբ են նկարագրում Հոր և Որդու՝ առ Աուրբ Հոգի ունեցած աստվածային համագոյության հաղորդակցումը:

արտահայտող Աբ. Մաքսիմիանոսի. *Filioque*-ն չի շոշափում Հորից՝ իբրև երրորդության աղբյուրից, Հոգու բխումը (*ἐκπόρευσις*), այլ արտահայտում է Հոր և Որդու համագոյական հարաբերակցությունից Նրա առաջացումը (*processio, προέλευς*)՝ բացառելով Հոր միապետության հնարավոր որևէ սուբորդինացիոն մեկնություն:

Լատինական և ալեքսանդրյան աստվածաբանության մեջ Սուրբ Հոգու՝ Հորից և Որդուց՝ Նրանց էութենական հարաբերակցությունից առաջացման (*προέσις*) փաստը չի նշանակում, թե Սուրբ Հոգու մեջ փոխանցվում է Աստվածային էությունը կամ սուբստանցիան, այլ որ այն հաղորդվում է Նրան Հորից և Որդուց, Որոնց համար այն ընդհանուր է: Այս դրույթն իբրև դոգմա դավանվել է 1215 թ. IV Լաթերանի ժողովում. «Սուբստանցիան չի ծնում, չի ծնվում, չի բխում. Հայրը ծնում է, Որդին ծնվում, իսկ Սուրբ Հոգին բխում է, քանի որ այստեղ Ամծերի միջև տարբերություն, իսկ բնության մեջ միություն կա: Չնայած Հայրը մի բան է (*alius*), Որդին՝ ուրիշ, իսկ Սուրբ Հոգին՝ մեկ այլ բան, Նրանք միմյանց նկատմամբ ինչ որ այլ բան (*aliud*) չեն ներկայացնում: Հայրը կատարելապես հավասար կերպով նույնն է, ինչ Որդին և Սուրբ Հոգին. այսպես ուղղափառ և կաթողիկե հավատքի համաձայն, մենք հավատում ենք, որ Նրանք համագո են: Որովհետև Հայրը հավիտենաբար ծնելով Որդուն, հաղորդում է Նրան Իր էությունը (...) Պարզ է, որ ծնվելիս Որդին ընդունում է Հոր էությունը, սակայն այն ոչնչով չի պակասում. և՛ Հոր, և՛ Որդու մոտ միևնույն էությունն է: Այսպիսով, Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին՝ Նրանցից բխողը, Իրենցից միևնույն բանն են ներկայացնում» (DS 804-805):

1274 թ. Լիոնի II ժողովը դավանում էր. «Սուրբ Հոգին ի հավիտենից բխում է Հորից և Որդուց, ոչ թե երկու, այլ՝ մեկ սկզբից (*tamquam ex uno principio*)» (DS 850): Լիոնյանի ժողովին նախորդած Լաթերանի ժողովի լույսի ներքո, պարզ է, որ Աստվածային էությունը չի կարող լինել Սուրբ Հոգու առաջացման «միակ սկիզբը»: Այս բանաձևը, Կաթոլիկ եկեղեցու Կատեխեզիսը, 248 էջի վրա, մեկնում է հետևյալ կերպ. «Աստվածային Ամծերի հավիտենական կարգը՝ իրենց էութենական հարաբերակցությունից, ենթադրում է, որ Հայրը՝ իբրև «անսկիզբ սկիզբ», Հոգու սկզբնաղբյուրն է (DS 1331), ինչպես նաև, որ Նա՝ Սիածին Որդու Հայրը լինելով, Նրա հետ միասին «միակ սկիզբ» է, որից բխում է Սուրբ Հոգին» (Լիոնի II ժողով, DS 850):

Կաթոլիկ եկեղեցու համար «արևելյան ավանդությունը նախևառաջ ընդգծում է Հոր՝ Հոգու նկատմամբ սկզբնաղբյուր լինելը: Դավանելով «Հորից բխող» (*ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύόμενον* (հմմտ. Հովհ. Ժե 26) Հոգին, այն հաստատում է, որ Նա Որդվով է բխում Հորից: Հոգու՝ Հորից և Որդուց առաջացում ասելով (*Filioque*)՝ արևմտյան ավանդությունը շեշտը դնում է Հոր և Որդու էութենական հարաբերակցության վրա: (...) Այս վավերական հավելվածը եթե միայն չսրի նրանում ներդրված տարբերությունները, չի կարող ազդել միևնույն խոստովանվող խորհրդի իրական հավատքի նույնականության վրա» (Կաթոլիկ եկեղեցու Կատեխեզիս, էջ 248): Գիտակցելով սա, Կաթոլիկ եկեղեցին հրաժարվեց *καὶ τοῦ Ὑἱοῦ* բառերը ավելացնել Նիկիո-Պոլսյան հավատո Դանգանակի *ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύόμενον* բանաձևին, նույնիսկ լատինա-

կան ծիսակարգ ունեցող այն եկեղեցիներում, որտեղ կիրառվում է հունարեն լեզուն: Իրականում, Կաթոլիկ եկեղեցում միշտ էլ կանոնական է եղել այդ ընագրատեսչության ծիսական գործառնությունը:

Լատինական ավանդության Filioque-ն, եթե այն զետեղենք պատշաճ համատեքստում, Երրորդության աստիճանակարգության մեջ չպետք է հանգեցնի Սուրբ Դոգու ենթակայությանը: Թեև Կաթոլիկ վարդապետությունը հաստատում է Դորից և Որդուց՝ իրենց համագո աստվածության հաղորդակցումից Սուրբ Դոգու բխումը, այդուհանդերձ, այն ընդունում է Սուրբ Դոգու՝ իբրև Երրորդության Անձի, Դոդ հետ կապող նախասկզբնական առնչության ճշմարտացիությունը, այն առնչությունը, որը հույն Դայրերը կոչում էին *ἐκπρόρευσις*⁵:

Նմանապես, նույնիսկ եթե Երրորդության աստիճանակարգում Սուրբ Դոգին՝ Միածին Որդու⁶ Դորից առաջանալու պատճառով հետևում է Դոր և Որդու միջև եղած առնչությանը, այս առնչությունն իր երրորդութենական ամբողջությունն է գտնում Սուրբ Դոգու մեջ: Ինչպես Դայրն է բնութագրվում իբրև Իր ծնած Որդու Դայր, այնպես էլ Դոգին՝ առաջանալով Դորից Երրորդութենաբար բնութագրում է Նրան՝ Իր Որդու և Որդուն՝ Դոր նկատմամբ ունեցած Իրենց առնչություններում, Երրորդության խորհրդի ամբողջության մեջ՝ Նրանց Դայր և Որդի են Սուրբ Դոգում⁷:

Դայրը ծնում է Որդուն, Նրանով միայն արտաշնչելով (հուն. *προβάλλειν*) Սուրբ Դոգուն, և Որդին ծնվում է Դորից միայն այն չափով, որքանով այդ արտաշնչումը (προβολή) կատարվում է Իրենով: Դայրը Միածին Որդու Դայրն է, միայն Նրա և Նրանով Սուրբ Դոգու աղբյուրը լինելու համար⁸:

Դոգին չի նախորդում Որդուն, քանզի Որդին բնութագրում է Դորը՝ իբրև Դայր, Որից Դոգին առնում է Իր առաջացումը, Որը և կազմում է Երրորդության աստիճանակարգությունը⁹: Բայց Դորից՝ Դոգու արտաշնչումը կատարվում է

⁵ «Որդու առ Դայր և Սուրբ Դոգու առ Դայր առնչությունները պարտավորեցնում են մեզ Դորը վերագրել իրնու տեսակ առնչություններ. մեկը Որդու, մյուսը՝ Սուրբ Դոգու նկատմամբ» (Աբ. Թովմա Աբվինացի, *Summa Theologica*, I a, q. 32, a. 2, c.):

⁶ Դմմտ. Կաթոլիկ եկեղեցու Կատեխիզիս, էջ 248:

⁷ Աբ. Գրիգոր Ստվածաբանը ասում է, որ «Դոգին անջրպետ է (*μεσον*) Ծնվածի և Անձի միջև» (Չրույց 31, 8, *Sources Chrétiennes* n. 250, p. 290). G. Leblond, *Point de vue sur la procession du Saint-Esprit - Revue Thomiste* LXXXVI, t. 78, 1978, pp 293-302

⁸ Աբ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին ասում է. «Սուրբ Դոգին Դորից իջնում է Որդու մեջ (ե՛ս ոգ Կլ)» (*Thesaurus*, XXXIV, P.G. 75, 577 A).

⁹ Աբ. Գրիգոր Նյուսացին գրում է. «Սուրբ Դոգու մասին ասվում է, որ Նա Դորից է և վկայվում է, որ Նա Որդուց է. «Եթե մեկը Զրիստոսի Դոգին չունի, - ասում է Աբ. Պողոսը, - նա նրանը չէ» (Դոմմ. Ը 9): Ուրեմն Սատն (Դոր) Դոգին նաև Զրիստոսի Դոգին է: Միջոցն Որդու մասին, որը Դորից է, չի ասվում, թե Դոգուց է. այս կապի շարունակականությունը անդամայի է» («Տերունական աղոթքի մասին» Դովիան Դամասկացու մոտ մեքքերվող հատվածից. P.G. 46, 1109 BC): Աբ. Մաքսիմիանոսը նման ձևով հաստատում է Երրորդության աստիճանակարգությունը, երբ գրում է. «Ինչպես

Որդու ծննդյան միջոցով և միջնորդությամբ (այսպիսիք են հունարեն *δία*, նախդիրի երկու իմաստները), որը բնութագրում է Նրան ներերրորդութենական առնչություններում: Այս իմաստով Աբ. Գովհան Դամասկացին ասում է. «Իր սեփական, հատուկ Առանձնավորության մեջ դիտված, Սուրբ Գոգին էութենական ուժ է, որը բխում է Գորից և հանգչում Բանի մեջ» (Յաղագս ուղղափառ հաւատոյ, I, 7, P.G. 94, 805 B, ed. B. Kotter, Berlin 1973, p. 16; Երկխոսություն ընդդեմ մանիքեականների 5, P.G. 94, 1512 B, ed. B. Berlin 1981, p 354)¹⁰:

Ինչպիսի՞ն է ուրեմն այն Երրորդութենական բնույթը, որը Սուրբ Գոգու Անձը մոտեցնում է Գոր և Որդու առնչության մեջ: Խոսքը Որդու առաքելության և գործունեության հարաբերակցությամբ փրկական տնտեսության (Իկոնոմիա) մեջ Գոգու սկզբնական տեղի մասին է: Աստված սեր է Իր աղբյուրում (հմմտ. Բ Կորնթ. ԺԳ 13, Ա Գովհ. Դ 8, 16), Որդին՝ «իր սիրելի Որդին է» (Կողոս. Ա 13): Մինչև Աբ. Օգոստինոսին հասնող ավանդությունը ևս Սուրբ Գոգու մեջ տեսնում էր Աստծո սերը, որը «սփռված է մեր սրտերում» (Ղոռմ. Ե 5) և որն՝ իբրև հավիտենական Շնորհ տրվեց Գորից՝ «իր սիրելի Որդուն» (Մարկ. Ա 11, Թ 7, Դուկ. Ի 13, Եփես. Ա 16)¹¹:

Գորից բխող աստվածային սերը հանգչում է «իր սիրելի Որդու» վրա, նրանով սիրո Շնորհ՝ Գոգու Անձի հետ էությամբ մեկ լինելու համար: Սա բացատրվում է այն իրողությամբ, որ Սուրբ Գոգին Դիսուսի ամբողջ կյանքը սիրով ուղղում է առ Դայրը՝ Նրա կամքը կատարելու ընթացքում: Դայրը առաքում է Որդուն (Գաղ. Դ 4), երբ Սարիամը՝ հղիանում է Նրանով Սուրբ Գոգուց (հմմտ. Դուկ. Ա 35): Նույն Ինքը հայտնում է Դիսուսի Աստծո Որդի լինելը՝ մկրտության պահին Նրա վրա իջնելով (հմմտ. Դուկ. Գ 21-22, Գովհ. Ա 33): Տանում է Նրան անապատ (հմմտ. Մարկ. Ա 12): Դիսուս վերադառնում է այնտեղից «Սուրբ Գոգով լի» (Դուկ. Դ 14), ապա սկսում է Իր ծառայությունը:

Միտքը (Դայրը) Բանի սկիզբն է, այնպես էլ ևս, Բանի միջնորդությամբ, Գոգու սկիզբն է: Եվ ինչպես չի կարելի ասել, որ Բանը Զայնից է (Շնչից), այնպես էլ, որ Բանը Գոգուց է» (Quaestiones et dubia, P.G. 90, 813 B) :

¹⁰ Աբ. Թովմա Աքվինացին, որը ծանոթ էր «Յաղագս ուղղափառ հաւատոյ»-ին, հակասություն չի տեսնում Filioque-ի և Աբ. Գովհան Դամասկացու վերոհիշյալ մտքի միջև. «Երբ ասում են, թե Սուրբ Գոգին հանգչում կամ բնակվում է Որդու մեջ, դա չի բացառում, որ Առաքինը բխում է Վերջինից, քանի որ ասվում է նաև, որ Որդին բնակվում է Գոր մեջ, թեպետև ևս առաջանում է Գորից» (Summa Theologica, I a, q. 36, a. 2, 4 um) :

¹¹ Աբ. Օգոստինոսի հետևողությամբ Աբ. Թովմա Աքվինացին գրում է. «Եթե ասում են, որ Սուրբ Գոգին հանգչում է Որդու վրա, նույնպես էլ սիրողի սերը հանգչում է սիրվողի վրա» (Summa Theologica I a, q. 36, a. 2, 4 um): Սուրբ Գոգու՝ իբրև սիրո այս ուսմունքը ներդաշնակորեն ընդունվեց Աբ. Գրիգոր Պալամայի կողմից հունական միայն Գորից «բխման» (ἐκπόρευσις) աստվածաբանության մեջ. «Բարձրյալ Բանի Գոգին մե՛տն է անճառելի ծնված Որդու հանդեպ Գոր անպատմելի սիրուն: Սեր, որից Աստծո Սիրելի Որդին՝ Բանը, օգտվում է (χαίρει) Գորից, միայն այն պատճառով, որ ունի Գոգուն՝ Գորից իր հետ առաջացողին (συνπροελθόντα) և համագոյաբար իր մեջ հանգչողին» (Capita physica XXXVI, P.G. 150, 1144 D, 1145 A):

Նա ցնծում է Սուրբ Հոգով և փառավորում Հորն իր բարեհաճության համար (հմմտ. Դուկ. Ժ 21): «Սուրբ Հոգով» (Գործք. Ա 2) ընտրում է իր առաքյալներին: Աստծո Հոգով հանում է ղեկերին (Մատթ. ԺԲ 28): «Հավիտենական Հոգով» (Եբր. Թ 14) Ինքն Իրեն մատուցում է Հորը: Խաչի վրա Հոր ձեռքն է ավանդում իր Հոգին (հմմտ. Դուկ. ԻԳ 46), «Որով» Նա իջնում է դժոխք (Ա Պետր. Գ 19) և Նրանով՝ «զորությամբ Աստծո Որդի» (Հռոմ. Ա 4) սահմանված լինելով հարություն է առնում (հմմտ. Հռոմ Ը 11)¹²: Մարդացած Աստծո Որդու մարդկային գոյության խորքերում կատարվող Հոգու այսօրինակ գործունեությունը սկիզբ է առնում ներերրորդական հավիտենական այն հաղորդակցումից, որով Հոգին, իր սիրո Շնորհի խորհրդում բնութագրվում է իր և սիրո աղբյուր Հոր ու Նրա սիրելի Որդու միջև եղած առնչության մեջ:

Հոգու Անձի՝ իբրև Հոր սիրո հավիտենական Շնորհի սկզբնական բնույթը իր սիրելի Որդու նկատմամբ ցույց է տալիս, որ Հոգին թեև իր առաքելության ընթացքում ելնում է Որդուց, հանդիսանում է մարդկանց՝ Հոր հանդեպ Ջրիստոսի որդիական հարաբերության մեջ ղմողը, քանի որ միայն Նրանում է այսպիսի հարաբերությունը դառնում երրորդութեանական. «Աստված մեր սրտերի մեջ ուղարկեց իր Որդու Հոգին, որ աղաղակում է՝ Աբբա, Հայր» (Գաղ. Դ 6): Փրկագործության ու եկեղեցու կյանքի խորհրդում Հոգին անում է ավելին, քան սոսկ Որդու գործի շարունակությունը: Իրոք, այն ամենը, ինչ հաստատեց Ջրիստոս՝ Հայտնությունը, Եկեղեցին, խորհուրդները, առաքելական ծառայությունն ու իր վարդապետությունը, պահանջում են մշտական աղերսանք (ἐπίκλησις) Սուրբ Հոգուն, և Նրա գործունեությունը (ἐνέργεια), որպեսզի երբեք չսպառվող սերը (հմմտ. Ա Կորնթ. ԺԳ 8) հայտնվի երրորդության կյանքում սրբերի հարաբերակցության ընթացքում:

*Ներածական մասը գրեց և անգլերենի ու
ռուսերենի համադրությամբ հայերեն
թարգմանեց ԲԱՐԿԵՆ ՍՐԿ. ՆԱՆՅԱՆԸ*

¹² Հմմտ. Հովհաննես-Պողոս II, շրջաբերական Dominum et Vivificantem, nn. 18-24, AAS LXXV/III, 1986, 826-831, հմմտ. նաև Կաթոլիկ եկեղեցու Կառնիսկուս, nn. 436, 689, 690, 695, 727 :